BORIS JURIĆ

RAZVOJ INDUSTRIJE U ZADRU OD POJAVE PRVIH MANUFAKTURA DO SUVREMENE INDUSTRIJSKE EKSPANZIJE

U ranom novom vijeku privredna se snaga Zadra zasnivala na zanatima, pomorstvu i trgovini (kako prekomorskoj tako i robnom prometu koji se vršio kopnenim putovima).[1] Kasnije zanati (prvenstveno proizvodnja likera kao tradicionalna grana prerađivačke radinosti u Zadru) prelaze u više razvojne stepenice: u kooperaciju, u manufakturu i konačno u industriju.

Tokom 19. st. uslijedio je proces industrijalizacije u Zadru, ma da čitava prerađivačka radinost sve do početka 20. st. nije kao cjelina dobila industrijske oznake; industrijalizacija je (u 19. st.) zahvatila svega dvije grane: industriju likera i grafičku industriju, dok se ostale vrste prerađivačke radinosti nalaze na granicama zanata i industrije. Opći uvjeti za zamah industrijskog načina privređivanja u 2. pol. 19. st. u Zadru nisu bili povoljni. U blizini Zadra nije bilo energetskih izvora, kao što je to bio slučaj s nekim drugim dalmatinskim gradovima. S druge strane, naročito na prijelazu 19. u 20. st., sve se više osjećao nedostatak željezničke veze sa zaleđem.[2] Međutim, postojale su tradicionalne i novije privredne djelatnosti u kojima je Zadar postizao zapažene rezultate. Od tradicionalnih grana mogli bismo spomenuti pomorstvo Grada[3] i gra-

[1] Zanati u Zadru imaju duge i bogate tradicije još iz srednjeg vijeka. Vidjeti: C. Fisković, Zadarski sredovječni majstori, izd. Pododbora Matice hrvatske Split, 1959; A. Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII st., u Zborniku ZADAR, izd. Matice hrvatske Zagreb, 1964, str. 24—28. Usp. i: I. Petricioli, Likovna umjetnost renesanse u Zadru, Zadarska revija, Zadar, br. 5/1969, str. 371—373 (pogl. o zlatarima i drvorezbarima).

[2] Hugo Kolb, Željeznice u Dalmaciji, Zbornik Društva inženjera i tehničara Split, Split 1958, str. 255—260. (Pogl. I: Historijat gradnje pruge do svjetskog rata).

[3] V. Maštrović, Pomorstvo Zadra u XIX stoljeću, u zborniku »Pomorstvo grada Zadra«, Zagreb 1963.

vitirajućeg mu područja, u kojemu su upravo u 19. i u početku 20. st. zabilježeni veoma dobri rezultati. Također je počevši od razmeđa 3. i 4. četvrtine 19. st. i turistička politika u gradu Zadru bilježila vidne uspjehe.[4] Kako je, međutim, industrija trebala biti vodeća privredna grana, to je u cjelini Zadar i njegova privreda gubio ritam privrednog razvoja, pa je prvi svjetski rat dočekao s privrednom strukturom u kojoj su samo dvije industrijske grane činile značajnije dijelove privrede.

U ovom radu željeli bismo najprije prikazati prerađivačku radinost Zadra do prvog svjetskog rata (s osobitim obzirom na stanje u 19. st.). Tu je potrebno dati presjek kroz razvoj industrije likera, a grafička je industrija već obrađena, pa ćemo tu više uputiti na predmetnu literaturu (dr V. Maštrović).[5] Osvrnut ćemo se dakako i na veći broj ostalih proizvodnih djelatnosti,

[4] Turistička afirmacija Zadra započinje u 2. pol. 19. st. Ta se afirmacija ogleda naročito u ovim događajima: a) Osnivanje kafane »Central« 1891. god. (14. studenoga); kafana je osvijetljena električnim svjetlom 1895. god. b) Osnivanje Društva za poljepšavanje grada Zadra 1892. god. c) Osnivanje društva za unapređenje narodno-ekonomskih interesa Dalmacije u Beču 1894. god.; mnogi Zadrani bili su članovi uprave tog Društva (npr. J. Biankini i Luxardo); jedan od zadataka Društva bio je u tome da istakne uvjete za turistički razvoj Dalmacije. d) Osnivanje Turističkog i planinarskog društva »Liburnija« u Zadru 1899. god.; to je društvo imalo karakter »turističkog saveza«; karakter »turističkog saveza« imao je i Pokrajinski savez za unapređivanje prometa stranaca u pokrajini Dalmaciji, osnovan u Zadru 1909. (opširno o njima vidjeti kod dra V. Maštrovića: prvi turistički savezi u Dalmaciji godine 1899. i 1909, Zadar 1960). e) Početkom 20 st. bila je pokrenuta inicijativa da se u današnjem Parku Vl. Nazora, na mjestu današnje zgrade srednjih škola, izgradi luksuzni hotel, orijentiran pored ostalog na zimski turizam; taj bi hotel pomoću čeličnog mosta bio spojen s kupalištem na morskoj obali. f) Otvaranje hotela »Bristol« (današnji hotel »Zagreb«) u ožujku 1902. god. g) Otvaranje kupališta na Boriku (poduzetnik F. Jakelić), 1906. god. h) Godine 1910. osnovao je Društvo za progres Zadra i okolice; naročitu je pažnju posvetilo uređenju zelenih površina u Gradu; godine 1912. ovo je društvo objavilo poziv da se posebna pažnja kako od strane društva tako od strane ostalih foruma posveti uređivanju »plaža, obala i zelenila«. i) U proljeće 1912. god. u zadarskoj javnosti povoljno je primljen poziv Društva za uljepšavanje grada da se obalni pojas Brodarice uredi kao kupalište. j) Zahvaljujući ovim i drugim potezima u Zadru je polagano ali sigurno rastao turistički promet, pa je u ovom gradu 1913. god. bilo zabilježeno 17.991 turističko noćenje (Vidjeti: A. Benvenuti, Storia di Zara dal 1797 al 1918. Milano—Roma 1952—1953, str. 237; M. Despot, Putnici o Zadru u XIX stoljeću, u Zborniku »Zadar«, Zagreb 1964; B. Jurić, O turističkim tradicijama Zadra i sjeverne Dalmacije, Narodni list, Zadar od 31. XII 1967. — 1. I 1968, br. 848, str. 11; V. Maštrović, djelo citirano u ovoj bilješci, pod toč. d).

[5] V. Maštrović, Jadertina croatica, I dio, Zagreb 1949, str. IX—XI. Vidjeti od istog autora i: Izdavačka djelatnost na hrvatskom jeziku u Zadru od 1800. do 1930, u Zborniku »Zadar«, Zagreb 1964, str. 737—738. i dr.; Jadertina croatica, II dio, Zagreb 1954; Spomendani grada Zadra, Zadar 1946. Usp. također: A. Benvenuti, Storia di Zara, II, str. 361—362.; P. Galić, Povijest zadarskih knjižnica, Zagreb 1969, str. 27—29 i dr.

premda više zanatsko-manufakturnih a manje industrijskih. Nadalje, ocijenit ćemo položaj industrije Zadra u međuratnom razdoblju, a posebnu pažnju ćemo posvetiti analizi razvoja industrije u Zadru i okolici poslije oslobođenja.

1. Do prvog svjetskog rata

a) Industrija likera

Industrija likera je tradicionalna grana prerađivačke radinosti u gradu Zadru. Njezin je razvoj tekao kroz nekoliko faza, pri čemu bismo njezin uspon do prvog svjetskog rata mogli podijeliti na četiri više ili manje razgraničene faze. Te faze bismo mogli okrstiti kako slijedi:

I faza kao vrijeme proizvodnje likera na zanatski način,
II faza kao vrijeme proizvodnje likera u vidu kooperacije,
III faza — manufakturno doba proizvodnje likera u Zadru,
IV faza — proizvodnja likera u Zadru na industrijski način.

Vremenske granice među pojedinim fazama nisu čvrste, budući da u pojedinim epohama jedna skupina proizvođača organizira proizvodnju i plasman likera na napredniji način, a usporedo s njom postoje i proizvođači kojima se stupanj organiziranosti proizvodnog procesa nalazi na nižim ljestvicama.[6]

Prva faza započinje negdje na prijelazu 15. u 16. stoljeće. Naime spominje se kako je još u to vrijeme apotekar dominikanskog samostana u Zadru prigotavljavao tipičan i aromatičan liker — »rosolj« (što potječe od »ros solis«, tj. »sunčana rosa«), i to od višnje-maraske.[7] »Ovaj period proizvodnje likera, kojeg karakterizira uglavnom proizvodnja pretežno ili isključivo za potrebe samih proizvođača, traje sve do pojave *prvih proizvođača profesionalaca* . . .«.[8] Gornja mu je granica dakle kraj 16. i poč. 17. st.

Druga faza se vremenski podudara pojavom nekoliko destilerija za proizvodnju »maraskino-likera«. Među tim destilerijama poznate su npr. Rotta, Mola, Giuseppe Calceniga i dr.

Treća faza započinje drugom pol. 18. st. To je prijelaz na manufakturnu proizvodnju likera, s time da se kod pojedinih proizvođača (Fr. Drioli) mogu nazreti i elementi industrijalizacije.[9]

[6] G. Sabalich, I rosoli zaratini. Littorio Dallatico, Zadar, 4. i 18. III 1925; A. Teja, Nel bicentenario della nascita di Francesco Drioli (1738—1938), Genova 1938.

[7] Stablo maraske, porijeklom iz Azije, »prilagodilo se krševitom i škrtom tlu svoje nove domovine . . .« (Spomen-knjiga ZADAR 1944—1954, str. 98.

[8] A. Melinčević, Zadar — tradicionalni grad likera, Narodni kalendar 1959, Zadar, str. 83. — Prema istom autoru prva faza započinje početkom 16. st.

[9] Prema Melinčeviću »drugi period« nastaje »već na početku 17. stoljeća« (Melinčević, nav. rasprava, str. 84).

Francesco Drioli je od 1759. god. predvodio u ovoj proizvodnji, pa je njegova tvornica »kvalitetom svoga proizvoda poodmakla pred svim ondašnjim, kao i kasnije nadošlim proizvođačima.«[10] Inače, industrija likera u Zadru broji u to vrijeme čitav niz, što većih što srednjih i manjih, proizvođača.

Četvrta faza — doba industrijske proizvodnje likera u Zadru — započinje krajem 18. st. Između 1795. i 1800. u nekim zadarskim »faktorijama« proizvodi se po 33 vrste raznih likera.[11] »Uspon proizvodnje likera u Zadru pada u isto vrijeme kada je u Evropi mlada revolucionarna buržoazija preuzela vlast i izazvala dotada neviđen porast proizvodnih snaga i bogaćenje vladajuće klase . . .«.[12]

Zadarska industrija likera u 19. stoljeću bilježi napredak kako u pogledu osvajanja novih tržišta tako i u pogledu pojave novih proizvođača. Među boljim proizvođačima bili su: Giuseppe Sabalich (1813), Matteo Magazzin (1820, a nakon njegove smrti poduzeće prelazi na P. Abelića — 1868), Girolamo Luxardo (porijeklom iz Genove — 1821),[13] Luka Miličić, Romano Vlahov (umro 15. studenoga 1895), Drioli, Stampalia (kasnije Gilardi), Kaligarić, Antonio Cosmacendi (1864, od poč. 20. st. naslijedila ga obitelj Roeper) i dr. Proizvodi pojedinih radnji bili su veoma traženi, ali najviše je potražnja bila usmjerena na proizvod (liker) tvrtke Cosmacendi s nazivom »Curacao«, tvrtke Kaligarić (liker »Labbro rubino«). Nadalje tvrtka Vlahov bila je poznata po aperitivima. Najspecifičniji pak zadarski liker »maraskino« bio je do određene mjere monopol tvrtki Drioli i Luxardo (te nekih manjih).[14]

Pri kraju 18. st. izvozio se je zadarski maraskino u gotovo sve evropske zemlje. Glavna gravitaciona odredišta bila su: Napulj, Genova, Petrovgrad, Pariz, Beč, Kopenhagen, London, Milano, Berlin, Frankfurt n/M, Nirnberg, Presburg i dr. (mnogi gradovi u Švicarskoj, Belgiji, Francuskoj, zatim Carigrad . . .).[15]

[10] Melinčević, nav. rasprava, str. 84.

[11] Tako npr. u destileriji Josipa Dorčića. Inače je u to vrijeme (1801) u Zadru bilo oko petnaestak destilerija koje su proizvodile maraskino.

[12] Spomen-knjiga ZADAR 1944—1954, str. 98.

[13] U zgradi ovog proizvođača danas je smješteno poduzeće »Maraska« Zadar.

[14] A. Benvenuti, Storia di Zara II, nav. izdanje, str. 449.

[15] Zadarski likeri trošili su se u izvjesnim granicama i u Srbiji. »U biografiji Ivana Jugovića« Vuk Karadžić (Prvi i drugi srpski ustanak, izd. Prosvjeta, Beograd 1947) spominje kako je svakog jutra donosio Jugoviću »i na stol metnuo po jedno 'staklo' od rozolije u slami ili u šišu jadranske šljivovice, koju bi on prevodeći knjigu počesto pripijao, dok je do podne svu ne bi popio. — Ovo »staklo od rozolije u slami« je sigurno bio zadarski maraskino . . .« (Cit. prema: D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji . . ., str. 41—42, bilješka 89).

Počevši od 1799. izvoz se počeo intenzivnije razvijati, a već prije, 1793, »proizvodnja nije mogla zadovoljiti rastuću potražnju, tako da su se mnoge narudžbe za maraskino morale odlagati do iduće berbe.«[16] Potrebno je navesti kako je u prvim desetljećima 19. st. svjetsko tržište bilo preplavljeno patvorenim proizvodima maraskina, a ti su falsifikati naravno bili vrlo lošeg kvalitet. »God. 1850. vodio se u Londonu proces protiv nekolicine trgovaca iz Trsta, koji su isporučili engleskim uvoznicima patvoreni maraskino...«. (Tršćanski su trgovci bili osuđeni.)[17]

Industrija likera ostala je sve do danas jedna od tipičnih zadarskih industrija. Naravno, u međuvremenu je doživljavala padove (tako npr. poslije prvog svjetskog rata kada je proizvodnja mnogo pala u odnosu na predratno stanje, pa je npr. 1922. god. proizvedeno 2.961 kv, za razliku od proizvodnje u 1913. god. u visini od 9.110 kv)[18] i uspone. Najveći je uspon ova privredna grana doživjela poslije oslobođenja.[19]

b) Grafička industrija

Kako je razvoj grafičke radinosti, najprije na nivou zanata, a poslije na nivou industrije, opširno obradio dr V. Maštrović,[20] to ćemo na ovom mjestu o ovoj industrijskoj grani dati samo najopćije napomene, a za pojedinosti i za sagledavanje kulturno-povijesnog i društveno-političkog značenja te grane upućujemo na predmetnu literaturu.

Ovdje bismo u prvom redu trebali naglasiti:

— Kako tiskarski obrt u Zadru ima svoj početak već u 17. st., kada se javlja tiskar Pietro Baba.[21]

— Kako je 1789. tiskana u Zadru prva dosad poznata knjiga na hrvatskom jeziku.

— Kako se 1791. i narednih godina spominje u Zadru tiskar Antonio Bubalini (koji je došao iz Trsta).[22]

[16] A. Melinčević, nav. rasprava, str. 84. Mogli bismo spomenuti kako poč. 19. st. dolazi do privremenog zastoja proizvodnje i plasmana. Međutim 1817. ponovno se izvozi, a i dolazak engleskih ratnih brodova u Zadar 1818. god. pridonio je boljem upoznavanju zadarskih likera kod engleskih potrošača.

[17] A. Melinčević, nav. rasprava, str. 85.

[18] Vidjeti pogl. 2. ovog rada.

[19] Vidjeti odgovarajuća mjesta u pogl. 3. ovog rada.

[20] Vidjeti bilj. br. 5.

[21] V. Maštrović, Jadertina croatica, I dio, Zagreb 1949, str. IX.

[22] Isto, str. IX.

— Kako u lipnju 1797. započinje u Zadru svoju tiskarsku djelatnost Dominik Fracasso. »No D. Fracasso uskoro prodaje svoju tiskaru Anti Luigiu Battari, koji to objavi posebnim oglasom od 21. listopada 1803, te od tada počinje vrlo zaslužna izdavačka i tiskarska djelatnost tiskare u Zadru, ... pa je pod tim imenom ... prošao najplodniji period ove poznate zadarske tiskare sve do 1876, kad počinju izlaziti knjige s oznakom 'Tisk. Vitaliani — Janković nasljednici Battara'. Vitaliani i P. Janković djeluju sve do 1887. Naredne su godine već razdijeljeni, te svaki ima svoju tiskaru ...« (dr V. Maštrović).[23]

— U 19. st. u Zadru djeluje još niz drugih tiskara, pa se s pravom može istaći kako tokom prve pol. 19. st. tiskarski obrt u ovom gradu poprima pojedine industrijske oznake. Svakako je izvan sumnje da je u 2. pol. istog stoljeća ova grana u Zadru nosila industrijske oznake.[24]

Prema podacima dra V. Maštrovića u Zadru su samo na našem jeziku do uključivo 1920. godine tiskane 1.782 knjige, od čega 144 u razdoblju 1789—1834. god., a daljnjih 1.638 u razdoblju 1835——1920. god. Pri tome treba dodati kako u razdoblju 1789—1834. god. u pojedinim godinama nije bilo knjiga tiskanih na našem jeziku; tako 1790—1799, 1802, 1811, 1812.[25]

c) Ostale prerađivačke radinosti

Takvih je radinosti bilo više, ali se nisu razvile u veće pogone.

U 17. st. govori se o starim bojadisaonicama (»tintorie vecchie«), iz čega treba zaključiti da su postojale i prije toga. U 18. st. bile su toliko u procvatu da im je izdatak za desetinu narastao na 337 cekina godišnje.

U 1713. djelovala je u Gradu tvornica voska Petricioli-Salghetti, dok su se otprilike u isto doba na Voštarnici proizvodile razne »kamenice« — spremišta za tekućine.

Na širem gradskom području u pojedinim je godinama registrirano 63 mlina za ulje, 511 mlinova za žito, kao i 189 pekara.

Ni u 19. st. u Zadru nisu nedostajali pothvati u prerađivačkoj radinosti. Bojadisaonice koje su postojale otprije osvojile su posebni način bojenja debelog sukna zvanog »raša«. Tvornica voska Petricioli-Salghetti radila je sve bolje i krajem 19. st. proizvodila je oko 15.000 kg voska. Dobila je brojne medalje i diplome na mnogim izložbama.

[23] Isto, str. X.
[24] Isto, str. IX—XI.
[25] V. Maštrović, djelo nav. u bilj. br. 21, podaci za razdoblje 1789. do 1834. god.

Ostale prerađivačke radinosti Zadra tokom 19. st. bile su:

— Tvornica staklenih proizvoda (ustanovljena kao anonimno društvo, da bi od sredine 1869. prešla u vlasništvo obitelji Salghetti-Drioli).
— Tvornica rukavica (1874. Arturo Gilardi s kupcima u Dalmaciji i drugim istočnim krajevima, zatim u Istri i Trstu).
— Pogon za obradu kože (vlasnik Giovanni Berettini); prema Foretiću Kožara u Zadru osnovana je poslije 1902. (Foretić, nav. dj., str. 42, bilješka 98.)
— Tvornica žica za violinu.
— Tvornica vreća za prešanje (služile pri proizvodnji ulja).
— Tvornica piva (1840, Agostino Klein).
— Tkaonice ili tkalačke radionice,[26] nadalje svilara.[27]

U 1879. god. G. Perlini izgradio je parni mlin na kraju Voštarnice, koji je imao velik zamah npr. u 1882. U toj je godini poduzeću postao vlasnikom E. Godnig, koji je pak u odnosnoj građevini otvorio tvornicu staklenih predmeta, koja je dotada imala pogon u »Calle del Paradiso«. (Staklenke za likere koje su se proizvodile u ovoj tvornici oblagale su se slamom u Arbanasima.) Gotovo istodobno Godnig je osnovao i tvornicu praška protiv štetnika-kukaca, koja je bila poznata širom jednog dijela Evrope.

U Zadru su također postojale radionice konopa i užadi Paparella i Pamino, dok su izvan Grada — u predgrađima — češljači konoplje (»canapini«) obrađivali sirovinu uvezenu s Apeninskog poluotoka.

Sredinom 19. st. Grad je bio opskrbljivan prirodnim ledom iz triju hladnjača, od kojih se prva nalazila pod brežuljkom »montaron« u sadašnjem Dječjem parku, druga na bastionu Moro, a treća u hotelu Klingendrath (nalazio se nasuprot Kazalištu). Međutim, g. 1908. N. Detoni je otvorio u uvali Jazine tvornicu s kapacitetom od 120 kvintala kristalnog leda na dan.[28]

Pojedinih objekata prerađivačke radinosti, bilo na nivou zanata bilo na nivou manufakture, bilo je i u zadarskoj okolici. Prije svega možemo spomenuti kako je još 1761. knez Franjo Borelli dobio od Venecije licencu za rudarsko-istraživačke radove po Dalmaciji, ali ta istraživanja nisu dala konkretnijih podataka.

[26] A. Benvenuti, Storia di Zara dal 1409 al 1797, Milano 1944, str. 347—348. Usp. i čitavo XV pogl. o tadašnjoj privredi Zadra.

[27] Podatak o svilari donose Problemi privrednog razvoja sjeverne i srednje Dalmacije, izd. Ekonomskog instituta, Zagreb 1956, sv. I, str. 40.

[28] A. Benvenuti, Storia di Zara dal 1797 al 1918, Milano—Rim 1952—1953, str. 448, 449. Vidjeti i čitavo XV pogl. o privredi Zadra u 19. i prvim dvjema desetljećima 20. st.

Značajnu manufakturnu djelatnost (u pojedinim razdobljima) imao je Nin. Tamošnja ležišta gline iskorištavali su već Liburni, Rimljani i stari Hrvati. »Ciglarstvo je stoljećima usko vezano za Nin...« (dr V. Maštrović). U Ninu je 1893. podignuta tvornica za proizvodnju opeka (cigle i crijepa).[29] Druga manufakturna djelatnost u Ninu bilo je Manfrinovo poduzeće — manufaktura za proizvodnju i obradu duhana krajem 18. i poč. 19. st.[30]

Kako su obe ove ninske manufakture opširno obrađene u literaturi po dru V. Maštroviću, to ovdje o njima nećemo više raspravljati, već upućujemo na predmetnu raspravu navedenog pisca.

Proizvodnja cigla i srodnih proizvoda (ali na nivou zanata) postojala je i na otoku Sestrunju, a lončarstvo se uhodalo u Ižu Velom. Pritom je Iž Veli jedino selo na području sjeverne Dalmacije koje se već od prve polovine 16. st. bavi lončarstvom.

U red važnijih prerađivačkih radinosti ide i pogon za preradu ribe u Salima, osnovan 1906. god. Gravitirajuća lovišta uz Dugi otok bila su vrlo kvalitetna i obilna, a žitelji mjesta Sali od davnine ribarski orijentirani. Sve su to bili povodi da se upravo u Salima osnuje tvornica, koja (kako ćemo vidjeti u pogl. 2. i 3.) uspješno posluje sve do danas. Spomenimo još kako je 1909. god. osnovan riboprerađivački pogon u Silbi koji je prestao radom tokom prvog svjetskog rata.

[29] Osnivači tvornice (1893. god.) bili su Mate Lovrić, općinski prisjednik iz Nina te Ivan Kužel, mjernik iz Češke. Potražnja za finalnim proizvodima je »bila velika« (V. Maštrović, nav. mj., str. 215), »kvalitet je proizvodnje bio odličan«, a »god. 1899. moglo se izrađivati 10.000 cigli na dan, bez crepova...« (V. Maštrović, nav. mj.). Izrađivali su se također drugi predmeti iz gline, npr. posude za cvijeće. Ciglana je uspješno djelovala do velikog požara u 1907. god. Pobliže o tome vidjeti V. Maštrović, Nin od pada Mletačke Republike 1797. do 1941. god., u Povijesti grada Nina, Zadar 1969, str. 215—216.

[30] Pošto je mletački senat donio odluku od 26. rujna 1784. o osnivanju plantaža duhana na području Nina, pokušaj proizvodnje te industrijske biljke u državnim rukama nije se održao, pa je pravo uzgoja bilo ustupljeno Zadraninu J. Manfrinu. Manfrin je zasnovao (1786) veliko gospodarstvo za uzgoj duhana (u Ninu), doveo potrebnu radnu snagu s Apeninskog poluotoka (iz pokrajine Friuli) i investirao u pothvat 213 tisuća srebrnih dukata. Time je u Ninu rođeno »Manfrinovo poduzeće — manufaktura za proizvodnju i *preradu* duhana«. »Ovo imanje omogućuje izvjesnu zaslužbu pojedincima, ali ... je s obzirom na općekolonijalni stav u Dalmaciji predstavljalo bezobzirno iskorištavanje radne snage poljoprivrednih radnika.« (V. Maštrović, nav. dj., str. 198). V. Maštrović s pravom opaža kako je ovo »prva naša tvornica duhana s plantažama na jadranskoj obali...« (nav. dj., str. 200). Početkom 19. st. zbog više razloga površine gospodarstava bile su date u zakup, kako se zapaža iz oglasa P. Manfrina od 4. srpnja 1803. Kasnije, za vrijeme francuske vladavine Dandolo je namjeravao obnoviti tu »duhansku farmu« u vidu ogledno (uzorno) gospodarstva. (Opširno o tome V. Maštrović, nav. dj., str. 197—200, 205, i dr.).

U privrednoj ekspanziji novoga vijeka prerađivačka radinosti,[31] najprije polagano a zatim ubrzanije, dostiže više stupnjeve razvoja: od zanata preko kooperacije[32] i manufakture[33] do industrije.[34] Taj razvoj u jugoslavenskim zemljama u cjelini kasni, ali je do određene mjere prisutan i, bar donekle, prati evropske tokove razvoja u pojedinim trgovačkim i primorskim središtima i područjima.[35] Putem svoje industrije likera i Zadar je pridonio uključivanju u te tokove. Potrebno je stoga pokušati dati opću ocjenu dostignutog industrijskog razvoja Zadra do I svjetskog rata. Elementi takve ocjene bi bili:

[31] Pod »prerađivačkom radinošću« podrazumijevamo: (a) zanate, (b) manufakturu i (c) industriju.

[32] Kapitalistička kooperacija predstavlja »... djelovanje većeg broja radnika u isto vrijeme i u istom prostoru pod komandom jednog kapitalista.« Pored ostalog, »kada mnogi radnici rade zajedno, tada je snaga toga njihova zajedničkog rada veća od proste sume njihovih pojedinačnih radova, kao što je snaga konjice veća od prostog zbira snaga svakog konjanika.« (Dabčević-Kučar, Grgurić, Novak, Drutter, Car, Sabolović, Politička ekonomija, izd. »Školska knjiga« Zagreb, 1965, str. 45—46).

[33] »Manufakture se razvijaju u 15. i 16. stoljeću, kada nastaje potreba za masovnom proizvodnjom za vanjsko tržište... Zajedničko je i manufakturi i kooperaciji što se obje temelje na ručnom radu, a različito — što u manufakturi postoji već podjela rada, koja ne postoji kod proste kooperacije.« (djelo cit. u bilj. br. 32, str. 46—47). Premda su se pojedine manufakture na jugoslavenskom tlu javile relativno rano (u Dubrovniku!), ipak njihov jači razvoj pada tek u 19. stoljeće. Vladimir Farkaš u svojoj »Ekonomici jugoslavenske industrije«, Informator Zagreb, 1965, izrijekom kaže: »Kapitalističke manufakture na jugoslavenskom području počele su se razvijati oko polovice 19. stoljeća, i to onda kada se engleska industrija razvijala već preko 100 godina« (str. 25). Prema Kulischeru »Manufakture u smislu kako se sada upotrebljava riječ, tj. radionička poduzeća bez primjene strojeva, nastale su već u 16. st., dakako pojedinačno...«. (Josef Kulischer, Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka — II knjiga: Novi vijek, Kultura Zagreb, 1957, str. 143). »Manufaktura se od kućne radinosti razlikuje time što se proizvodnja vrši u radionici poduzetnika i pod njegovim nadzorom...; od tvornice se manufaktura razlikuje po tome što se bitni dijelovi proizvedenog procesa izvode rukom.« (Kulischer, nav. dj., str. 142).

[34] »Industrijska proizvodnja razvila se iz obrtničke i manufakturne proizvodnje.« (D. Domainko, Ekonomika i organizacija industrijskih poduzeća, IV izd., Zagreb 1970, str. 8). Ovo je gledište marksističke političke ekonomije; ima međutim i suprotnih shvaćanja. Tako npr. već spomenuti (vidi bilješku br. 33) Kulischer piše: »Stupnjevanje: manufaktura — fabrika, što ga je postavio Marx, Sombart s pravom naziva teškom zabludom; Marxovo se shvaćanje, da su se manufakture u kasnijem razvoju pretvorile u tvornice, zatim njegovo gledanje, da je doba od po prilici sredine 16. st. do sredine 18. st. — posebno doba manufakture, ta se njegova shvaćanja ne mogu održati. Prijelaz se u većini slučajeva izvršio upravo direktno, od kućne industrije na tvornicu (tvornica se javlja do kraja 18. st.), zaobišavši manufakturu...« (Kulischer, nav. dj., str. 157).

[35] Nikola Vučo, Ekonomska istorija sveta, izd. Savremena administracija, Beograd 1970, str. 53—79; Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Informator, Zagreb 1968, VIII dio, 5. pogl.

1) U dvjema industrijskim granama (industriji likera[36] i grafičkoj) imamo u 19. st. u Zadru proizvodnju organiziranu na industrijski način.

2) U ostalim granama prerađivačke radinosti proizvodnja je organizirana na nivou zanata ili manufakture.

3) To znači da se u 19. st. može govoriti o dvjema industrijskim granama u Zadru, ali time prerađivačka radinost *u cjelini* nije dobila industrijski pečat. U cjelini je dakle prerađivačka radinost pretežno i prvenstveno zanatsko-manufakturna.[37]

Među ograničavajućim faktorima industrijalizacije Zadra nalazili su se:

— nedostatak kapitala,[38]
— mala poduzetnost,[39]
— nestašica željezničke veze[40] i dr.

Prema tome i na primjeru Zadra možemo potvrditi ocjenu kako »gradska prerađivačka privreda u Dalmaciji ograničena je sve do 1848. uglavnom na obrtničku proizvodnju. Tek u drugoj polovici XIX st. razvijaju se u pojedinim privrednim granama pogoni koji ... odgovaraju tipu manufakturnih radionica, a poneki se već dijelom pretvaraju u prave tvornice. Ipak, sve do kraja stoljeća teško je govoriti o nekom jačem napretku procesa industrijalizacije.« (I. Karaman)[41] Naime, »značajnije promjene u oblasti industrijske privrede zbivaju se u prvom deceniju XX st., pred kraj austrijske vladavine u Dalmaciji«; međutim industrijska žarišta su van granica sjeverne Dalmacije, tj. u splitskom industrijskom bazenu.[42]

[36] I industrijski karakter industrije likera u Dalmaciji se na nekim mjestima dovodi u pitanje. »U tradicionalnim granama prerađivačke privrede u Dalmaciji, tj. kod produkcije likera... do prvog svjetskog rata dolazi tek djelomično do povećanja proizvodnje, ali bez bitnih promjena u samoj organizaciji poduzeća.« (I. Karaman, Privredni razvitak Dalmacije, Mogućnosti, Split, br. 6/1965, str. 649.

[37] D. Foretić kada određuje karakter prerađivačke radinosti u Dalmaciji kaže: »Ona je do 1902. bila pretežno zanatska...« (D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji..., Zbornik o hrv. nar. preporodu u Dalmaciji i Istri, str. 38).

[38] Usp. Foretić, nav. dj., str. 21.

[39] »Dobivši od države velike novce za svoj feud u Vrani, knez Borelli nije ih uložio u industriju ili u trgovinu, nego u gradnju stambenih kuća.« (Foretić, nav. dj., str. 21).

[40] Vidi bilješku br. 2.

[41] I. Karaman, nav. rasprava, str. 647.

[42] I. Karaman, isto (kao u bilj. br. 41).

2. *Položaj industrije Zadra u međuratnom razdoblju*

Kako je poznato, Italija je poslije Rapalla osnovala od Zadra, zajedno s otocima Lastovom i Palagružom, zasebnu političko-teritorijalnu jedinicu; bijaše to »Provincia di Zara«. Površina »Zadarske provincije« bila je 110 km², od čega je 57 km² pripadalo zadarskoj općini. Italija je pokušala s raznim ekonomskim mjerama oživjeti ekonomiku Zadra. U red takvih mjera ide u prvom redu proglašenje Zadra »slobodnom lukom«. Bilo je to 1921. god., pri čemu treba dodati da je ekonomsko-pravni režim Zadra kao slobodne luke s vremenom nešto mijenjan.[43] Službena Italija je nastojala da pokaže neku susretljivost prema Gradu. Nije ipak u toj susretljivosti bilo mnogo ekonomske logike, jer, kako naglašava Mijo Mirković, »stvaranje slobodne luke u Zadru ... od strane Italije nije bilo motivirano toliko time da se u ovu luku privuče međunarodni promet i da se u njoj razvije industrija u većem stilu, koliko težnjom da se oslobođenjem od plaćanja carine na potrošne artikle olakša život mjesnom stanovništvu, jer je ovo mjesto ostalo potpuno bez svog prirodnog zaleđa ... Htjelo se također obaranjem cijena ... ovamo privući jači promet stranaca ...«.[44] Ipak Zadar je oko 1925. i u nekoliko narednih godina doživio određenu industrijsko-trgovačku ekspanziju. Naime, Zadar je odmah po prevratu svojim geografskim i trgovačkim položajem privlačio trgovce. S druge strane, proglašenje Grada »slobodnom lukom« potaklo je podizanje tvornica onih proizvoda koji su u drugim državama u pravilu monopolizirani, a nastavno na to osnovala su se skladišta kolonijalne robe. Dolazi (premda privremeno) do značajnih seoba trgovačkih kapitala (ali znatno manje industrijskih) iz Italije u Zadar. Kapitali plasirani u zadarsku trgovinu i industriju imaju više profite nego što ih imaju kapitali jednake visine investirani u samoj Italiji. No takav priliv imao je s vremenom tendenciju da postane pretjeran i obori individualne više zadarske profite ispod prosječnog profita u Italiji. Trgovačka i poduzetničko-industrijska profesija postaje nesigurna, pa talijanski investitori polagano ali sigurno sele natrag na Apeninski poluotok.

[43] Stanovništvo općine Zadar brojilo je 1931. god. 18.614 st. s prosječnom gustoćom od otprilike 330 st./1 km²; na sam grad Zadar 1931. god. otpadalo je 13.229 st. (ZARA — Enc. It. di scienza lettere ed arti. Istituto della Enc. It. fondata da Giovanni Treccani. Roma MCMXXXVII, sv. XXXV, str. 894—898).

[44] B. Jurić, Ekonomska struktura i ekonomski položaj Zadra između dva rata, Zadarska revija, Zadar, br. 6/1964, pogl. 3: »Struktura i položaj zadarske industrije«, str. 511—514; — Isti, Zadar između dva rata, Vjesnik, Zagreb od 12, 19. i 26. rujna 1968. te od 3, 10, 17. i 24. listopada 1968.

Središnji problem zadarske industrije u međuratnom razdoblju jest realizacija, tj. tržište. U ostale neriješene probleme ulaze npr. izoliranost od sirovinske podloge, zatečeno stanje iz austro-ugarskih vremena koje, kako smo vidjeli u pređašnjim poglavljima, nije bilo previše ohrabrujuće za nosioce ekonomske politike, i dr.

Industriju Zadra između dva rata tvore:

a) šest tvornica tjestenine,
b) tvornica čokolade i bombona,
c) tvornica mreža i konopa, s vlastitom električnom centralom, ledanom i postrojenjima za konzerviranje ribe (osn. 1924, rekonstruirana 1937),
d) četiri tvornice duhana,
e) devet tvornica likera, od kojih su neke u prijašnje vrijeme stekle svjetski renome,[45]
f) tvornica sapuna i ulja,
g) tvornica za ekstrakciju ribljeg i biljnog ulja,
h) pogon za preradu buhača,
i) pogon za preradu kože,
j) gradska ledana i
k) pogon za proizvodnju svijeća.

Pogoni navedeni pod a) do uključivo d) dobijali su sirovine s prekomorskih područja (Italija i druge zemlje), a pogoni pod e) do uključivo k) dobijali su sirovinu s jugoslavenskog područja. Navedene industrijske pogone citira i I. Rubić.[46] Međutim pod širi pojam industrije ulaze i ovi pogoni koji su djelovali u Zadru iz među dva rata:

— brodogradilište (uglavnom manufakturnog karaktera),[47]
— pet tiskara i
— električna centrala.

[45] Vidi pogl. 1/a ovog rada.

[46] I. Rubić, Neki problemi geografije Zadra i njegove regije, u Zborniku ZADAR, Zagreb 1964, str. 14—15.

[47] Brodogradnja (pretežno na zanatskom nivou) bila je jedno od tradicionalnih zanimanja stanovnika zadarskih otoka i zadarskog priobalnog područja (grad Zadar i neka ostala mjesta). O tome: O. Fio, Pomorstvo zadarsko-šibenske regije u drugoj pol. XIX stolj., Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 1, str. 268—269, 274 i dr; D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji..., Zbornik o hrv. nar. preporodu u Dalmaciji i Istri, str. 25—26; D. Posavec, Pomorstvo otoka Silbe, Naše more, Dubrovnik, br. 1/1970, str. 12—14. O brodogradnji zadarskih otoka *u međuratnom razdoblju* vidjeti npr. B. Jurić, Pomorstvo Zadra u zadnjih pola stoljeća, Pom. zbornik, sv. 6, str. 131—133, gdje se u bilj. br. 31. navodi i predmetna literatura.

Spomenutih 5 tiskara su: »Schönfeld« koja je bila najveća, zatim »Artale«, tiskara Prefekture, Trgovačka tiskara i tiskara »Giornale di Dalmazia«.

Dakle, pored 27 industrijskih pogona nabrojenih pod a) do uklj. k) bilo je još 7 pogona industrijskog ili njima srodnog karaktera, pak bismo mogli zaključiti da je međuratni Zadar brojio 34 industrijska pogona. Ovu brojku treba shvatiti uvjetno, budući da je razgraničenje između manjih industrijskih i većih proizvodno-zanatskih pogona prilično neodređeno, pa se u najširi pojam industrije može uvrstiti i proizvodno zanatstvo.[48]

Nedovoljno brzi porast industrijske proizvodnje Zadra u međuratnom razdoblju, odnosno nazadovanje pojedinih grana, može se dobro uočiti na primjeru tipične zadarske industrije: proizvodnje likera. Dok je izvoz te zadarske industrije 1912. god. bio 4.606 kvintala, a 1913. god. 9.110 kvintala, dotle je 1919. god. iznosio svega 429, a 1922. god. 2.961 kvintal. Možemo zaključiti zajedno s L. Kosom kako »ovdje vidimo pad proizvodnje u odnosu spram 1913. za preko 65 posto, a izvozi se isključivo u malim partijama, što poskupljuje proizvodnju . . .«.[49]

Usporedbu izvoza 1913. i 1922. daje Tab. I:

Tab. I

Zemlje odredišta	u kvintal.	
	1913. god.	1922. god.
Austrougarska	8.662	—
Italija	170	—
Rusija	102	—
Grčka	72	—
Albanija	32	—
Francuska	31	—
Vel. Britanija	—	225
USA	—	95
Jugoslavija	—	38
Afrika (razne zemlje)	—	29
Argentina	—	14
Brazil	—	14
Turska	—	10
Egipat	—	6
Japan	—	5
Ostale zemlje	41	2.525
Sveukupno	9.110	2.961

[48] Kako su razlike između *većih* proizvodno-zanatskih i *manjih* industrijskih pogona često vrlo teško uočljive, to se za razgraničenje u pravilu biraju statistički kriteriji.

[49] L. Kos, Zadar i njegov »porto franco« između dva svjetska rata, u zborniku »Pomorstvo grada Zadra«, Zagreb 1963, str. 108. — Prema Treccaniju (vidi bilj. br. 43) godišnje se proizvodilo oko 3.000 hektolitara maraskina. Svih ostalih vrsta likera i sirupa proizvodilo se oko 2.000 hektolitara (u 1932. god.).

Kako je poznato, morske luke su ekonomična mjesta za razvoj mnogih industrijskih djelatnosti. Odnosi industrije u luci i same lučke privrede su obostrani. Jačanjem industrije jača i lučki promet, kako uvoz ako se radi o dopremi sirovina, tako izvoz ako se radi o otpremi finalnih proizvoda. Mada je industrijski razvoj Zadra u međuratnom razdoblju *u pojedinostima* zabilježio nova kretanja, a što se ogledalo u podizanju nekoliko novih tvornica, taj razvoj nije bio toliko jak da bi mogao dati jače poticaje razvoju luke i kretanju robnog prometa u njoj. Okolnost da je robni promet zadarske luke u međuratnom razdoblju sporo napredovao ujedno je i pokazatelj nedovoljne snage zadarske industrije i, posebno, sporog tempa razvoja pojedinih industrijskih grana i industrije u cijelosti. Korisno je stoga na ovom mjestu, gdje nas prvenstveno zanima industrijalizacija Zadra u međuratnom razdoblju, upoznati se i s podacima o veličini i tendencijama kretanja lučkog prometa ovoga grada. To nam pokazuje Tab. II:

Tab. II — Robni promet zadarske luke (u tonama) u pojedinim godinama iz perioda 1919—1938.

God.	Uvoz	Izvoz	Ukupno
1919.	34.932	7.152	42.084
1922.	11.646	2.385	14.031
1925.	21.795	8.916	30.711
1926.	19.662	8.051	27.713
1927.	19.561	6.017	25.578
1928.	22.225	4.923	27.148
1929.	23.902	8.395	32.297
1938.	37.200	10.500	47.700

(Izvori: za 1919. do uklj. 1929. Pomorski zbornik, sv. 6, str. 126. Za 1938. god. Pomorski zbornik, sv. 6, str. 111.)

Da bismo dopunili sliku razvijenosti industrije kao vodeće privredne grane na području Zadra i gravitirajućeg mu područja, potrebno je spomenuti industrijske pogone u Salima, na Pagu, kao i pripremne radove u vezi s industrijskom eksploatacijom boksitne rude u Bukovici. — Proizvodnja u tvornici ribljih konzervi u Salima kretala se ovako (u tonama): 1936. god. — 30, 1937. god. — 57, 1938. god. — 92, 1939. god. — 128 i 1940. god. — 144 tone (Prema »Privredi Dalmacije«, Split, br. 10—11/1968, str. 34). Dnevni kapacitet tvornice u 1940. bilo je 3 tone. — Solana na Pagu (koja je do 1906. bila vlasništvo jednog paškog konzorcija i Ja-

kova Miovića iz Drniša, a onda je bivši austrijski erar otkupio od njih za 500.000 kruna tu solanu koja je 1909. bila rekonstruirana s znatnim ulaganjima kapitala) imala je dvadesetih godina — kad ju je preuzeo državni erar Kraljevine SHS — površinu od 1,128.000 km² i sastojala se od 2 poljane za tzv. drugo isparivanje, 2 poljane za treće, nadalje od 176 solnih lijeha za kristalizaciju i 13 za koncentraciju soli. Dvadesetih godina na ovim površinama se moglo proizvesti do 60.000 kv soli godišnje, ali se ta količina nije nikad dostigla. Realni kapacitet bio je znatno niži. — Godine 1926. je francuski kapital pod firmom »Jadransko-primorski boksit« vršio opsežne radove za eksploataciju boksita u bogatom boksitnom ležištu oko Kruševa i Maslenice. Bila su uložena veća financijska sredstva nego u bilo koji boksitni rudnik u Jugoslaviji 1918—1941. Radovi su bili od 1926—1930. vrlo suvremeno i solidno izvedeni. Sve je to trebalo biti prvi korak u početku izgradnje tvornice aluminija. Prema ugovoru koji je bio pripremljen, jugoslavenska je vlada imala besplatno dobiti 25 posto akcija, a 75 posto ostalo bi društvu. Društvo je u izgradnju tvornice trebalo uložiti do 1934. god. oko 450 milijuna franc. franaka. Do toga međutim nije došlo: »Stvarni razlog prestanka ležao je u svjetskoj krizi koja je bila na pomolu.«[50]

3. Razvoj industrije u Zadru i okolici poslije oslobođenja

S oslobođenjem Zadra krajem 1944. god. nastaju preduvjeti za privredni polet ovoga grada. Taj je privredni polet i uslijedio, premda (s obzirom na opće jugoslavenske prilike i investicione mogućnosti u vremenu državno-administrativnog upravljanja privredom) ne u prvih desetak godina poslije oslobođenja nego kasnije. Tempo privrednog razvoja posljednjih se godina sve više ubrzava, ma da naravno u pojedinim privrednim podgranama i poduzećima postoje određeni problemi kako u pogledu izbora optimalnih varijanti razvoja, tako i u iznalaženju mogućnosti (financijskih i drugih) za ostvarivanje već trasiranih puteva razvoja. Nabrojimo samo najkrupnija dostignuća oslobođenog Zadra u industriji:

Među prvima su *obnovljene* tvornica likere »Maraska«,[51] tvornica duhana, tvornica mreža (u međuvremenu prelocirana u Biograd gdje i danas uspješno posluje!), tvornica tjestenine, brodogradilište, ledana i tiskara. *Izgrađene* su dvije tekstilne tvornice, tvornica šivaćih strojeva, tvornica za preradu plastičnih masa, tvornica kože, tvornica obuće i galanterije, tvornica za preradu

[50] B. Jurić, Privredne prilike u zadarskoj okolici između dva rata, Zadar, rev., Zadar, br. 1/1967, str. 52; J. Šmit, Prošlost i budućnost bukovičkih boksita, Privreda Dalmacije, Split, br. 1/1964, str. 27.

ribe, »mala«[52] i »velika«[53] hladnjača, industrijska pekara. Najveći je broj od ranije zatečenih poduzeća moderniziran i proširen.

Tako danas na području općine Zadar egzistira veći broj industrijskih grana, i to: elektroprivreda,[54] vađenje morske soli, industrija šivaćih strojeva oličena u poduzeću »Vlado Bagat«, brodogradilište, elektroindustrija, kemijska industrija koja obuhvaća jedno veoma perspektivno (»Vinilplastika«)[55] i jedno poduzeće lokalnog značenja (Kisikana), industrija građevinskog materijala, dva tekstilna kombinata, »Boris Kidrič« i »Otočanka«, industrija za obradu kože, više poduzeća prehrambene industrije počevši od tvornice tjestenine i »Maraske« preko dviju riboprerađivačkih organizacija, zadarske »Adrie« i saljskog »Mardešića«, do mljekare i industrijske pekare,[56] grafička i duhanska industrija. Od navede-

[51] O obnovi zadarske industrije mnogo podataka donosi V. Maštrović, Spomendani grada Zadra, Zadar 1946. — Usp. i Spomen-knjigu ZADAR 1944—1954, Zadar 1954, IV dio »Privreda«, pogl. »Obnova i razvoj industrije«, str. 95—118.

[52] »Mala« hladnjača locirana je u predjelu »Foša« u Zadru. Kapacitet joj je 500 tona.

[53] »Velika« hladnjača locirana je u predjelu Gaženica u Zadru; kapacitet joj je 2.500 t. U njezinu sastavu nalazi se i I faza pogona za konfekcioniranje ribe (bilo domaće, bilo uvozne). II faza istog pogona bit će postavljena u novoj građevini, koja će biti sagrađena tik uz hladnjaču. I »mala« i »velika« zadarska hladnjača u sastavu su Kombinata za ulov, preradu i promet ribom »Adria« Zadar, koji, pored riboprerađivačkih kapaciteta u Zadru i ribolovnog pogona u Kalima, obuhvaća i riboprerađivački pogon u Cresu.

[54] Industrija u užem smislu obuhvaća prerađivačku radinost, a u širem smislu također i energetiku, dakle pored ostalog proizvodnju, prijenos i distribuciju električne energije. Usp. V. Farkaš, Ekonomika jugoslavenske industrije, Informator Zagreb, 1965, str. 9. i slij., str. 213. i slij.

[55] U posljednje vrijeme (2. pol. 1970. god.) inicijativom »Vinilplastike« kao matičnog poduzeća osnivaju se zasebna specijalizirana poduzeća plastičnoindustrijskog ili petrokemijskog karaktera.

[56] Od strane raznih foruma (političkih, privrednih) bilo je u posljednje vrijeme više prijedloga o integraciji pojedinih poduzeća iz kompleksa »poljoprivreda — prehrambena industrija«. Kao primjer možemo navesti kako je Osnovna privredna komora Split, Ispostava Zadar, izradila 1968. analizu kojom predira za integraciju poljoprivrednog kompleksa sjeverne Dalmacije. Nova radna organizacija nosila bi naziv Agroindustrijski prehrambeni kombinat, a obuhvaćala bi, po prijedlogu Ispostave u Zadru, radne organizacije koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom, te preradom (industrijskim oplemenjivanjem) i prometom poljoprivrednih proizvoda. Realizacija ove (i sličnih) zamisli teče vrlo polagano, iako je i Akcioni program Općeg sabora općine Zadar od 10. srpnja 1968. preporučio navedeni integracioni pothvat. — Međutim, *nije najbitnije* da li će se provesti predložena integracija. *Bitnije je* da integraciona kretanja krenu s mrtve točke. Uostalom, možda predviđanje za sveobuhvatni agro-industrijski kombinat nije trenutno najbolje rješenje; možda bi se intencije i ciljevi integracionih kretanja lakše, brže i bolje proveli integracijom manjih skupina poduzeća. Nadalje, dosad se pojam »integracije« često, bilo izričito, bilo prešutno, identificirao s fizičkim spajanjem (ili pripajanjem), što nije pridonosilo jasnoći integracione

nih industrijskih grana gotovo sve su koncentrirane u Zadru, dok je broj industrijskih objekata u zadarskoj okolici malen (Solana Nin, Ciglana Nin, »Mardešić« Sali ...).

Premda se može raspravljati o vrijednosti mikrolokacije i drugih smještajnih faktora pojedinih poduzeća,[57] ipak je postojanje i rad gotovo svih nabrojenih poduzeća opravdano kako s gledišta individualnog tako i s gledišta društvenog rentabiliteta. Takva nas ocjena međutim ne smije spriječiti da posebno naglasimo tzv. »vodeća« industrijska poduzeća Zadra. Slažemo se s mišljenjem V. Kožula[58] da su to ova poduzeća: 1. »V. Bagat«, 2. »B. Kidrič«, 3. »Otočanka«, 4. »Vinilplastika«, 5. »Adria«, 6. »Maraska« i 7. »Elektra«.

Naturalni i vrijednosni pokazatelji za pojedina industrijska poduzeća u Zadru (i okolici) prikazani su u Tab. III i IV i iz njih

ideje, a zacijelo je odgađalo sazrijevanje pozitivnih stavova prema integraciji kod radnih kolektiva u cjelini (a posebno pak kod rukovodećeg kadra). Prema tome, prečesto se pojam »integracije« izjednačuje sa spajanjem ili pripajanjem poduzeća. Međutim, integracija je širi pojam, te obuhvaća sve oblike tehničko-proizvodne suradnje, specijalizacije i kooperacije. Do ekonomske integracije može doći i tada kada poduzeća zadržavaju svoju pravnu samostalnost, ali na osnovu stabilnih, kao i dugoročnih ugovora te podjele rada usmjeruju svoju proizvodnju (količinski i strukturalno), a u skladu s potrebama tržišta i ostalih kooperanata. Važno je da radnici — samoupravljači kako prehrambeno-industrijskih, tako poljoprivrednih poduzeća iz Zadra (i okolice) sagledaju da je integracija optimalni put za povećanje proizvodnosti, ekonomičnosti i rentabilnosti njihovih radnih organizacija, te da je provedu, a sam izbor pravnih oblika te integracije je manje važan.

[57] O nekim negativnostima mikrolokacije pojedinih industrijskih kapaciteta u gradu Zadru govori i Urbanistički program Zadra (izrađen po Urbanističkom institutu SR Hrvatske) kad kaže: »Današnja se industrija u Zadru nalazi u raznim dijelovima grada... Ekonomski i urbanistički razlozi nameću potrebu prelokacije znatnog dijela industrije... Dosadašnja su ispitivanja pokazala, da s obzirom na ... u toku istraživanja potpunije razrađene kriterije, nemaju uopće uvjeta da opstanu na današnjem mjestu te se moraju preseliti iz grada slijedeća poduzeća: »Elektra«, Brodogradilište, »Vinilplastika«, Tvornica kože, »Jadranka«, »Maraska«, Mljekara, Tvornica galanterje i obuće te Kisikana. — Poduzeća, koja gledajući dugoročno ne bi mogla naći svoje mjesto u gradu bila bi: »Boris Kidrič«, »Danilo Štampalija« i Tvornica duhana, dok bi tvornica »Vlado Bagat« mogla ostati na sadašnjoj lokaciji, ali pod uvjetom, da se novi pogoni koji u tehnološkom pogledu nisu nužno vezani za matično poduzeće smjeste na drugom mjestu...« Primjera loših mikrolokacija možemo naći i po zadarskoj okolici: a) Generalni urbanistički plan Nina, obj. 1969, predira da se likvidira tamošnja solana jer degradira pejsažno-turističku i kulturnu vrijednost Nina. O ovom problemu usp. i B. Jurić, Privredno stanje i mogućnosti privrednog razvoja Nina i ninskog područja, Povijest grada Nina, Zadar 1969, str. 708—712. b) I mikrolokacija poduzeća »Mardešić« u Salima je loša, jer ometa uklapanje mjesta u turistički život višeg nivoa.

[58] V. Kožul, Privreda zadarske općine u reformi, časopis Privreda Dalmacije, Split, br. 7—8/1968; Isti, Osnovni pravci privrednog razvoja općine Zadar do 1970. godine, časopis Privreda Dalmacije, Split, br. 1/1968.

se zapaža s jedne strane značenje industrije u cjelini za Zadar i njegovu ekonomiku, a s druge strane važnost pojedinih poduzeća odnosno industrijskih podgrana. Postavlja se nadalje pitanje uloge industrije kao jednog od tzv. »osnovnih pokretača« privrednog razvoja na području općine Zadar, pa se s time u vezi može naglasiti: Temeljni pravci privrednog razvoja općine Zadar su, općenito govoreći, industrija, turistička i pomorska privreda te mediteranska poljoprivreda. Kako su turizam i pomorstvo grane koje u znatnoj mjeri zavise o koji put često vrlo ćudljivim hirovima međunarodnog tržišta, regionalna ekonomika odnosno teorija regionalnog razvoja pravilno smatra da je i u eminentno turističkim krajevima potrebno podizati industriju, kako bi se učvrstila stabilnost regionalne privrede. Pogrešno bi međutim bilo samo na ovom zasnivati industrijski razvoj Zadra. Zadar — kako smo vidjeli u pogl. 1. i 2. ove radnje — ima duge manufakturno-industrijske tradicije, on već i danas posjeduje snažnu industriju, a komparativne prednosti, bilo na temelju sirovinske baze, bilo na temelju regionalno-turističkog tržišta, bilo na temelju primorskog položaja, daju mu, pored turističko-maritimnog, izrazito industrijsko obilježje.[59]

[59] Na području općina Benkovac i Biograd industrija je slabo, gotovo simbolično razvijena. Međutim, dok je općina Biograd zacrtala svoju gotovo isključivo turističko-privrednu orijentaciju pa se tkivo privrede ove općine može optimalno razvijati i bez prisutnosti jače industrije, kod općine Benkovac svakako treba razviti — barem u osrednjim razmjerima — industriju za preradu poljoprivrednih proizvoda, jer joj turistička privreda ne može biti osnovni pokretač razvoja, a inzistiranje na monoprivredi tj. poljoprivredi ne može privredno preobraziti ovaj kraj, ukoliko se ne stvori zaokružen poljoprivredno-industrijski kompleks. — Općina Obrovac u novije vrijeme ubrzano kroči industrijskim putovima. Ne potcjenjujući tamošnju tekstilnu industriju treba svakako naglasiti ulogu »Jadrala«. Mada se »Jadral« danas bavi samo vađenjem boksita, nije daleko vrijeme kada će obrovačko područje postati centar kompletne »aluminijske privrede«, tj. kad će se prići izgradnji aluminijsko-industrijskog kombinata, čime će se dati dragocjen prilog daljem jačanju naše aluminijske industrije i ovaj dio Bukovice definitivno izvući iz privredne zaostalosti. U početnoj fazi trebalo bi izgraditi tvornicu glinice optimalnog kapaciteta, da bi se u daljim fazama izgradili i objekti finalnoproizvodnog karaktera (aluminij, metalna industrija na bazi korištenja aluminija...). — Projekti obrovačkog »Jadrala« predviđaju dvije razvojne etape: do 1975. sagradit će se tvornica glinice s godišnjim kapacitetom od 200 tisuća t, a u intervalu 1975—1980. podići će se elektroliza s godišnjim kapacitetom od 33 tisuće t aluminija. Pri tome je gradnja elektrolize najtješnje vezana s gradnjom HE »Obrovac«, čija bi izgradnja trebala započeti 1973. god. Proizvodila bi oko 400 milijuna kilovata električne energije (godišnje).

O značenju industrije Zadra u regionalnoj privredi svjedoče pored ostalog naredni podaci:[60]

— God. 1969. fakturirana realizacija čitave privrede općine Zadar bila je (u 000 ND) 1,631.133, od čega je na industriju otpalo 688.252 ili 42 posto.
— God. 1969. osnovna sredstva u funkciji po nabavnoj vrijednosti čitave privrede općine Zadar bila su (u 000 ND) 1,684.559, od čega je na industriju otpadalo 425.879 ili 24 posto.
— God. 1969. prosječan broj zaposlenih u čitavoj privredi općine Zadar bio je 15.629, od čega je na industriju otpalo 7.924 ili 51 posto.

Tab. III — Proizvodnja u industriji Zadra (i okolice) u 1969. god.
Naturalni pokazatelji

Radna organizacija	Grupa proizvoda	Jed. mjere	Proizvedeno u 1969. god.	Indeks 1969. prema 1968.
»Elektra«	Distribucija električne energije	M. Wh	105 072	115
Solana Nin	Morska sol	tona	1 000	172
»Vlado Bagat«	Šivaći strojevi	kom	104 297	100
	Kabineti	kom	105 589	164
»Elektronika«	Mjerni, sigurnosni i ost. instrumenti	kom	19 140	129
Kisikana	Kisik	000 m^3	128	96
»Vinilplastika«	Ekstrudirana roba	tona	1 378	98
	Prešana roba	tona	43	55
	Kalandrirana roba	tona	174	59
	Granulat	tona	10 099	167
	Vreće PVC	tona	948	87
	Brizgana doba	tona	67	105
Ciglana Nin	Opekarski proizvodi	000 kom	11 586	102

[60] S obzirom na sve intenzivniji proces »tercijarizacije privrede«, udio industrije u relativnim pokazateljima u čitavoj privredi u budućnosti će se i u općini Zadar smanjivati, međutim apsolutne vrijednosti društvenog brutto proizvoda, angaziranih osnovnih sredstava i sličnih pokazatelja o snazi industrije Zadra će rasti, i to po relativno višim stopama rasta. Naime, projekcije razvoja privrede na području općine Zadar za razdoblje do 1975. god. veliku pažnju posvećuju ne samo uslužnim (pomorstvo, turizam) nego i proizvodnim djelatnostima, a među ovim potonjim industriji pripada primat. Usporedi i: Commune de Zadar (Yougoslavie): ZADAR — Etude d' economie regionale. Mission d' etude Georges Celestin, Octobre 1970.

Radna organizacija	Grupa proizvoda	Jed. mjere	Proizvedeno u 1969. god.	Indeks 1969. prema 1968.
»Boris Kidrič«	Pamučno predivo	uvjet. tona	3 377	117
	Končana preda	efektiv. tona	1 433	110
	Krep konac	efektiv. tona	1 376	134
	Tkanine (dorađene)	000 met.	5 987	101
»Otočanka«	Sisal predivo	tona	2 029	162
	Juta predivo	tona	2 560	94
	Juta tkanine	tona	2 182	103
	Juta konfekcija	tona	1 201	89
	Tekstilna užarija	tona	500	69
	Metalna užarija	tona	2 337	109
Tvornica kože	Krupna gornja koža	m^2	237 262	118
»D. Štampalija«	Meljava pšenice	tona	11 099	94
	Proizvodnja kruha	tona	8 666	98
	Proizvodnja peciva	tona	608	115
»Jadranka«	Tjestenina	tona	1 503	101
»Adria«	*Riblje konzerve:*			
	a) sterilizirane	tona	2 996	124
	b) nesterilizirane	tona	168	78
	Usoljena riba	tona	687	77
	Riblje brašno i ulje	tona	209	85
»Mardešić« Sali	*Riblje konzerve:*			
	a) sterilizirane	tona	1 515	106
	b) nesterilizirane	tona	309	129
	Usoljena riba	tona	53	66
	Riblje brašno i ulje	tona	17	81
Mljekara	Pasterizirano mlijeko	000 lit	3 929	117
	Jogurt	000 lit	588	137
	Vrhnje	000 lit	26	130
	Meki sir	kg	29 900	93
	Maslac	kg	14 730	89
	Burek	kg	171 437	152
»Maraska«	Alkoholna i bezalkoholna pića	hl	65 722	121
	Svježa višnja	tona	71	71
»Narodni list«	Novine, knjige, tiskanice, ambalaža i ostalo	tona	556	91
	Klišeji	m^2	84	99
Tvornica duhana	Duhanski proizvodi	milijuna komada	619	81

Tab. IV — Proizvodnja u industriji Zadra (i okolice) u 1969. god. Vrijednosni pokazatelji: Fakturirana realizacija

Industrijska radna organizacija	Fakturirana realizacija u 1969. god. u 000 ND	Indeks 1969. prema 1968.
»Elektra«	38.575	115
Solana Nin	2.066	87
»Vlado Bagat«	177.529	130
»Elektronika«	2.617	109
Kisikana	522	96
»Vinilplastika«	71.369	145
Ciglana Nin	5.035	127
»Boris Kidrič«	119.497	126
»Otočanka«	58.332	118
Tvornica kože	22.255	119
»Danilo Štampalija«	32.910	110
»Jadranka«	4.780	105
»Adria«	39.121	111
»Mardešić« Sali	20.300	116
Mljekara	21.223	136
»Maraska«	47.052	122
»Narodni list«	7.900	123
Tvornica duhana	16.192	103

Napomena: U gornjoj tabeli fakturirana realizacija data je bez interne realizacije.

Potrebno se je nadalje osvrnuti na perspektivni razvoj novih (danas nepostojećih) industrijskih djelatnosti u Zadru i njegovoj (bližoj) okolici. Tu bi razvoj trebao ići u dva smjera:

a) U razvijanju onih industrijskih djelatnosti koje prerađuju masovne sirovine niske vrijednosti i uvezene morskim putem, kao što su npr. rude, nafta, fosfati, uljarice i sirovine stočne hrane.

b) U razvijanju onih industrijskih djelatnosti koje najveći dio svoje proizvodnje namjenjuju svom obalnom području ili prekomorskom tržištu, te na taj način izbjegavaju dodatne troškove za kopneni prijevoz sirovine iz morske luke do tvornice u zaleđu i gotovog proizvoda u obrnutom smjeru.

Od industrijskih djelatnosti pod a) mogle bi se realizirati ove zamisli:

— proizvodnja željeza i čelika te prateće industrijske struke,[61]
— termoelektrana s pogonom na mazut, kao i
— petrokemijska industrija.[62]

Od industrijskih djelatnosti pod b) mogle bi se realizirati ove zamisli:

— proizvodnja jestivih ulja, margarina i sličnih proizvoda,
— proizvodnja stočne miješane hrane,
— proizvodnja omekšivača,
— dorada, oplemenjivanje i pakovanje raznih proizvoda i dobara i dr.

Pored »Gaženice« koja se već dosad iskristalizirala kao industrijska zona, kao perspektivna industrijska zona prigradskog karaktera navodi se — pored ostalih — Zaton.

U načelu zona Gaženica bila bi predodređena za industriju: 1. koja je fizički i ekonomski vezana uz more, koja traži dodir s morem te treba dobre kopnene putove radi veze sa zaleđem, 2. koja ne prerađuje masovne količine sirovina iz prekomorskih zemalja, 3. kojoj nije potrebno mnogo zemljišta, 4. koja previše ne zagađuje zrak, more i okolni prostor i 5. koja ne traži velike građevinske zahvate. — U načelu zona Zaton (ili druga prigradska zona) bila bi predodređena za industriju: 1. koja prerađuje teške, masovne i gromadaste sirovine iz prekomorskih zemalja, 2. koja jako zagađuje zrak, vodu i okolno zemljište i 3. koja traži izgradnju lučkih objekata i priključak na kopnene putove, osobito željeznicu.

[61] Usp. B. Jurić, Jadransko primorje kao perspektivno industrijsko područje, Zbornik radova o problemima pomorske privrede, Rijeka 1969, str. 815—819, toč 2. 2. 2; Isti, Privredno stanje i mogućnosti privrednog razvoja Nina i ninskog područja, Povijest grada Nina, Zadar 1969, str. 712—720.

[62] Naše primorje u cjelini, pored ostalog i zadarsko područje, ima vrlo dobre uvjete za razvoj petrokemije. Naime, u svjetskim razmjerima »proizvodnja kemikalija iz nafte predstavlja brzo razvijajući i integralni dio kemijske industrije«. Pri tome, »kvantitativno gledajući, petrokemijska industrija nije tako velika u poređenju s naftnom industrijom u cjelini... Ali vrijednost proizvoda po jedinici težine znatno je veća nego kod naftnih proizvoda i proizvodni procesi znatno su kompleksniji nego što su relativno jednostavni procesi u proizvodnji nafte.« Daljnje mogućnosti razvijanja petrokemijske industrije na obali postoje »uz rafinerije *i nezavisno od njih* (podcrtao B. J.), na temelju uvoza nafte i plina...« S druge strane — kako je poznato — »postoje ozbiljne indicije da na Jadranu postoje veći izvori nafte, a vjerojatno i plina, pa i to može biti osnova za daljnji razvoj ... petrokemijske industrije na obali.« (Citati iz: I. Petrić, Lokacije industrije na Jadranskoj obali i stvaranje industrijskih zona, Ekonomski institut Split, Split 1968, str. 146, 148, 150, 313 i 357).

Iako, kako smo vidjeli u prednjim recima, područja grada Zadra i jadransko primorje u cjelini imaju veoma povoljne uvjete za industrijski razvoj, ipak ni danas nije rijetkost čuti mišljenje da »i pored toga što primorski dio ima svoju ekonomsku perspektivu na kojem ostvarenju treba intenzivno raditi, njegovi potencijali nisu toliki da u doglednom vremenu daju veći impuls razvoju materijalne proizvodnje«.[63] Međutim, strana iskustva jasno pokazuju da se industrija (bar neke njezine grane) »seli« na morsku obalu, što i kod nas treba imati u vidu. Nisu naravno sve industrijske grane ni svi »industrijski kompleksi« jednako podobni da — uz pomorsku i turističku privredu — posluže kao »pol razvoja« jadranskog područja u cjelini, odnosno njegovih užih dijelova, pored ostalog i zadarskog područja. Mišljenja smo da se ne griješi ako se u red industrija kojih bi lociranje i ekspanzija uz obalu Jadrana dala najveće ekonomske efekte kako za primorje tako i za našu narodnu privredu u cjelini ubroje (pored energetskog kompleksa) još i ovi industrijski kompleksi:[64]

— metalurški kompleks s popratnim industrijskim djelatnostima (obje metalurgije te metaloprerađivačka i elektroindustrija),
— brodograđevni kompleks,
— kemijski i, u njegovim okvirima, posebno petrokemijski kompleks,
— kompleks »Nemetali — Građevinski materijal«,
— industrija za preradu proizvoda poljoprivrede (regionalnih — uvoznih), ribarstva i šumarstva[65] i
— industrije koje su nastale ili će nastati u granicama promatranog područja na temelju fenomena »ekonomske osmoze«.[66]

[63] Problemi regionalnog privrednog razvoja, Ekonomska biblioteka Saveza ekonomista Jugoslavije, sv. 18, str. 45—46.

[64] I. Petrić, Lokacija industrije na Jadranskoj obali i stvaranje industrijskih zona, citirano izdanje (v. bilješku br. 62).

[65] B. Jurić, Jadransko primorje kao perspektivno industrijsko područje, Zbornik radova o problemima pomorske privrede, Rijeka 1969, str. 826.

[66] U gradovima (u lukama) postoje razne uslužno-servisne djelatnosti, zatim brojna radna snaga. Sve to skupa čini snažnu privlačnu silu za smještaj industrijskih grana ili podgrana »koje inače po svojem karakteru nemaju nužnu potrebu da budu u lukama« (u gradovima), »dakle industrijâ koje nastaju utjecajem poznatog zakona ekonomske osmoze. I za ovakve industrije postoje brojni primjeri u svjetskim lukama.« (I. Petrić, cit. dj., str. 53). I kad je riječ o Zadru treba naglasiti vezu luke i industrije, zasad manje ostvarenu, a više potencijalnu. Kroz planove političko-teritorijalnih zajednica (općine Zadar) i zadarskih poduzeća potrebno je vojevati za unapređenje tzv. lučke industrije u Zadru. Uz nju će se, kako to pokazuju primjeri naprednih luka širom Evrope, razvijati i »industrija tipična za gradske aglomeracije te industrija koja nastaje zakonom osmoze i korištenja eksterne ekonomije, a to znači manje-više i sva druga industrija...« (Usp. I. Petrić, cit. dj., str. 350. te IV pogl. »Naši lučki gradovi i njihova industrija«, toč. ZADAR, str. 330—331).

THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY AT ZADAR FROM THE APPEARANCE OF THE FIRST MANUFACTURES UNTIL THE CONTEMPORARY INDUSTRIAL EXPANSION

Summary

On the basis of the development of corresponding processing activities in the town of Zadar on the level of trades and manufactures, in this town there were developing during the 19th century two industrial branches — the linqueur and graphic industries. These branches not only occupy a prominent place in the local economy, but they represent significant activities in the economic structure of the whole of our seaboard.

The production of liqueurs progressed over several phases, the first of which commenced at the beginning of the 16th century, the second at the beginning of the 17th, and the third phase in the latter half of the 18th, and, lastly, the fourth phase at the end of the 18th century. In the 19th century this branch was possessed of industrial traits, not only in the organization of processes of production, but also in respect of the mass character of production, which was recognized throughout the most part of Europe and partly also on other continents.

The printing trade in Zadar took its origins as early as the 17th century, whilst at the end of the 18th century there started a transition of this trade into higher grades of the processing activity. (Thus, for example, in the middle of 1797 there commenced at Zadar his printing activity one Diminik Fracasso.) In the 19th century also this branch of the economy displayed an accelerated development. (The graphic industry, notably from the cultural-historical aspect, has been dealt with exhaustively by V. Maštrović in a series of his works published from the year 1946 to the present day.)

In the course of the 19th century (and also earlier) there were active in Zadar a whole number of other plants of the processing industry, but solely on the trade and manufacture levels.

Considerable manufacturing-factory traditions are possessed by the town of Nin: at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries there existed there a manufacturing industry and processing of tobacco, and in 1893 there was raised at Nin a factory for the production of bricks.

In the period between the First and Second World Wars (1918—1941) two phenomens are typical in Zadar the sphere of industry, i. e.

— On one hand there occurred a stagnation of certain older branches of industries,

— On the other (and firstly thanks to the town of Zadar being proclaimed a »free port«) there occurred a raising of certain industrial enterprises (net factory, several tobacco processing plants etc.) in this connection it is worth while stating that in the period between those two wars there had developed in Zadar to a certain extent industrial enterprises of medium size, but there were also quite a number of small enterprises on the border betwen industries and trades.

With the liberating of Zadar at the end of 1944 there occurred prerequisites for an economic flourishing of the town. Rehabilitated were the old and raised new industries. In this way today in the territory of the Zadar commune there are busy a larger number of industrial branches: power industry, extraction of sea salt, industry of sewing machines, a shipyard, electro-industry, chemical industry, industry of building material, two textile combinates, hide processing industry, several enterprises for the foodstuff industry, graphic and tobaco industries. Of the enumerated branche of the economy all of them are concentrated in the town of Zadar itself, while the number of industrial objects in the environs of Zadar is small (Salt-pans of Nin, Brick-factory Nin — enterprise for the processing of fish — »Mardešić«, Sali).

The majority of existing industrial enterprises are doing good business.

The perspective development of new (and existing) industrial activities in Zadar and its environs ought to be channelled in two directions:

1. In developing those industrial activities which process mass raw materials of low value and imported by may of the sea (examples: production of iron and steel and the accompanying industrial branches, power-factory operated mazuth, as well as petrochemical industry).
2. In developing those industrial activities which give the largest part of their products to the seabord or overseas markets, thus avoiding additional expenses for the continental transport of raw materials from the seaport to the factory situated in the hinterland, and finished products in the opposite direction. (Examples: production of edible

oils, margarine and similar products, production of cattle feeds, production of softening substances, finishing, packing of various products etc.).

Accordingly, in view of the very good possibilities of further industrial development in Zadar, the industry of that town, in association with the tourist economy, shows for the future one of the main direktions of an optimal economic development of that town.

